El Garraf i les muntanyes d'Ordal. Reflexions des de la geografia

David Serrano
Servei de Gestió i Evolució del Paisatge
Departament de Geografia Física
i Anàlisi Geogràfica Regional
Universitat de Barcelona

Valerià Paül
Institut d'Estudis Territorials
Universitat Pompeu Fabra

Resum

Ens proposem abordar una anàlisi geogràfica de les muntanyes d'Ordal que se centri sobretot en la qüestió de la seva delimitació problemàtica. Aquest exercici pretén contribuir a superar l'aparent manca de denominacions adequades per referir-se a aquest territori.

Alhora, creiem necessari oferir una caracterització geogràfica bàsica de les muntanyes d'Ordal que ajudi a posar de manifest la seva personalitat en el context nacional, regional i comarcal. Aquesta aproximació es basarà preferentment en arguments de tipus paisatgístic, que són els que permeten caracteritzar millor la forma d'un territori.

Paraules clau
El Garraf, muntanyes d'Ordal, geografia, paisatge, límits

Resumen

El Garraf y las montañas de Ordal. Reflexiones desde la geografía
Se propone llevar a cabo un análisis geográfico de las montañas de Ordal que se centre sobre todo en la cuestión de su delimitación problemática. Este ejercicio pretende contribuir a superar la aparente falta de denominaciones adecuadas para referirse a este territorio.

Al mismo tiempo, es necesario ofrecer una caracterización geográfica básica de las montañas de Ordal que ayude a poner de manifiesto su personalidad en el contexto nacional, regional y comarcal. Esta aproximación se basará preferentemente en argumentos de tipo paisajístico, que son los que mejor permiten caracterizar la forma de un territorio.

Palabras clave
El Garraf, montañas de Ordal, geografía, paisaje, límites

Abstract

The Garraf and the Ordal hills: reflections from a geographical perspective
We propose a geographical analysis of the Ordal hills focusing especially on the issue of their problematical delimitation. This exercise seeks to contribute towards overcoming the apparent lack of suitable names to refer to this area.

At the same time we believe it is necessary to provide a basic geographical characterisation of the Ordal hills that can help to show their personality in a national, regional and county context. This approach is based preferably on arguments of a landscape nature, which are those that lend themselves best to characterising the form of an area.

Keywords
Garraf, Ordal hills, geography, landscape, limits

Introducció

En el marc d'unes trobades de recerca sobre el Garraf, hem cregut oportú aportar unes reflexions sobre les anomenades muntanyes de l'Ordal. Tant si partim del parer que l'Ordal forma part del Garraf, com si considerem que són territoris separats –i, per tant, inevitablement, susceptibles de delimitació–, és evident que les muntanyes de l'Ordal constitueixen un espai clau i estratègic –en termes d'ordenació i gestió, en termes de connectivitat, etc.– del Garraf estant. I, si bé és cert que la recerca sobre el Garraf compta ja amb una certa tradició consolidada –les trobades d'estudiosos en són potser un senyal ostensible–, no es pot perdre de vista que les muntanyes de l'Ordal han merescut molta menys atenció. En aquest sentit, la present contribució s'inscriu també en la línia d'oferir una modesta aportació al coneixement de les muntanyes de l'Ordal.

Convé posar en relleu que el nostre punt de partida és la geografia. Per tant, ens preocupen aspectes com ara els territoris i els paisatges, la interacció de l'ésser humà amb el medi, o bé la diferenciació i l'heterogeneïtat de la superfície terrestre, ja sigui en un vessant físic o antròpic. Consegüentment, no ha d'estranyar que aquest treball proposi, en primer lloc, una delimitació entre les muntanyes de l'Ordal i el Garraf i, en un segon pla, pretengui aportar una síntesi geogràfica del territori ordalenc. En efecte, els límits d'un determinat territori, i les seves característiques, acostumen a ser dos punts permanents en la reflexió geogràfica.

A propòsit de la delimitació

Si ens plantegem delimitar les muntanyes de l'Ordal és perquè, segons la nostra opinió, considerem que es poden diferenciar del massís del Garraf entès en un sentit estricte. És evident que l'Ordal i el Garraf, com un conjunt, com un tot, tenen uns límits molt clars per tots costats: són el fragment de la Serralada Litoral al sud del Llobregat, perfectament delimitat per complexos sistemes de falles a banda i banda, vers el Penedès (depressió Prelitoral), vers el litoral (delta del Llobregat, zona planera de la comar-

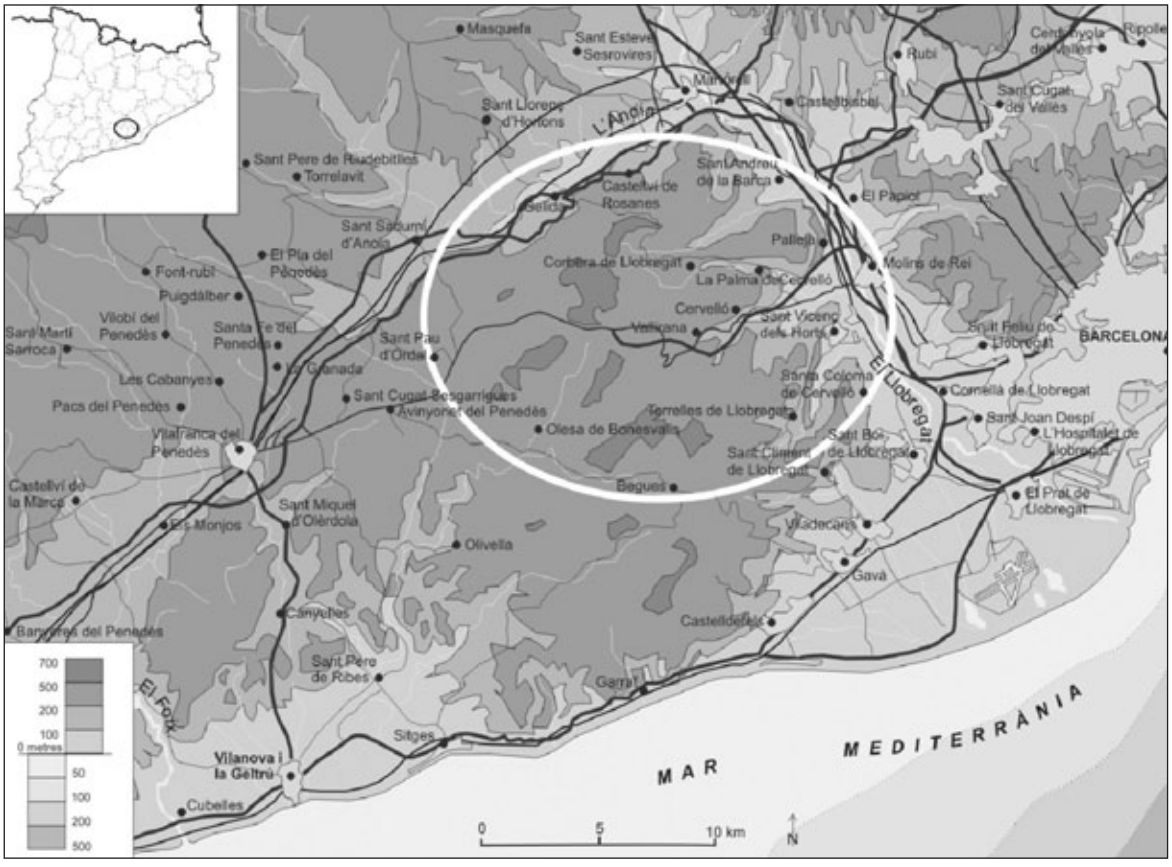

Figura 1. Localització de les muntanyes d'Ordal.

ca del Garraf, etc.) o vers el riu (vall Baixa). Ara bé, des d'un punt de vista topogràfic, entre l'Ordal i el Garraf hom no pot establir cap línia separadora clara: orogràficament són un garbuix indestriable. Aleshores, on establir el límit?

Potser primer caldria aclarir si és que, pròpiament, existeixen les muntanyes de l'Ordal. Molts cartògrafs i geògrafs directament no les representen o no en parlen, de manera que nombrosos mapes i treballs obvien el topònim i inclouen l'àmbit de l'Ordal dins del Garraf, sovint sense fer-ne esment. Altres autors proposen solucions com ara Ordal-Garraf, «sistema Garraf Ordal» o similars; encara uns altres autors fan constar diverses denominacions d'abast local, sense cap topònim que englobi els diferents serrats.[1] Tanmateix, considerem que les muntanyes de l'Ordal presenten suficient personalitat com per diferenciar-se del massís del Garraf i que tenen un abast notable com per ser designades pel seu propi nom de lloc. Convindrà, en definitiva, plantejar-se una delimitació (vegeu fig. 1).

Si fem un ràpid repàs dels antecedents, podem observar com aquells autors que han defensat una diferenciació entre el Garraf i l'Ordal han optat per diversos criteris.

Per exemple, a la clàssica sèrie de mapes excursionistes de l'editorial Alpina –que anaven acompanyats d'unes memòries que en moltes ocasions han estat durant força temps les úniques monografies sobre determinades muntanyes del nostre país–, s'optava per marcar el límit entre ambdós àmbits, aproximadament, a la riera de Cervelló. Mentre que el mapa de les muntanyes de l'Ordal arribava fins poc més al sud de Vallirana (vegeu Pérez, 1991), el mapa del Garraf incloïa àmbits com l'entorn del Montbaig o del Montpedrós, o termes municipals com el de Torrelles de Llobregat (vegeu Llopis *et al.*, 1958). Una delimitació pràcticament idèntica, que defensen altres autors, és la que se situa a l'antiga N340 –avui B24 i A7–, que supera aquestes muntanyes pel coll de l'Ordal. Aquestes delimitacions fan que l'indret concret que ha servit per denominar totes les muntanyes quedi partit entre el Garraf i l'Ordal. Precisament, segons Coromines (1989-1997), el topònim Ordal deriva d'Hostal, i es relaciona amb la ruta que travessava les serres per aquest punt.

Com a valoració d'aquesta primera mena de delimitacions que prenen com a referència el corredor de la riera de Cervelló/N340, convé tenir en compte que aquest eix ha estat emprat en algun moment per la societat civil a efectes organitzatius. Tant és així que inicialment existí una plataforma de defensa del territori anomenada Montbaig-Montpedrós-puig Vicenç i una altra Serres d'Ordal i l'Aragall, respectivament, relatives al sud i al nord de l'eix esmentat. Tanmateix, opinem que aquest corredor no és suficientment contundent com per generar una diferenciació a banda i banda, que en general hom no fa delimitacions entre unitats de relleu per valls de dimensions reduïdes com la de la riera de Cervelló i que, de fet, les dues plataformes mencionades acabaren convergint en una de comuna, senyal que hom percep l'espai com un tot.

En segon lloc, podem tenir en compte altres autors, que han optat per considerar que la diferència entre l'Ordal i el Garraf és exclusivament litològica, de manera que les serres calcàries o amb rocam sedimentari es correspondrien amb el Garraf, mentre que les pissarrenques serien l'Ordal. De fet, molts autors que han considerat les muntanyes de l'Ordal com a part del Garraf han tingut en compte la particularitat de l'anomenat «Garraf Negre» o part del país que es diferenciaria del Garraf estricte per la seva característica litologia bruna, de manera que, sovint sense parlar de l'Ordal, hom percep la litologia com a aspecte clau de diferenciació en el paisatge. És el cas de Josep Pla, que escriví el següent respecte a aquest territori:

«Geològicament parlant, el massís del Garraf és molt curiós perquè implica un canvi de color que per al viatger equival a una frontera històrica. La seva banda oriental forma un conjunt de pissarres, de colors terrosos i sienes que hi donen un to més aviat fosc. La part alta del massís, en canvi, és calcària i a base de margues, i hi fa la seva aparició el color blanc. Això fa un contrast molt viu dels dos colors, contrast que constitueix en realitat la frontera entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova, frontera que per als qui som del país és molt marcada.» (Pla, 1975: 1.073)

1. A tall d'exemple, l'Institut Cartogràfic tendeix a retolar amb el topònim «serres de l'Ordal» un petit sector situat al nord de la població d'Ordal, fins a Gelida i la creu de l'Aragall. De manera que s'empra el topònim de forma restrictiva i s'opta per l'ús de noms de lloc d'abast local per a totes i cadascuna de les diferents serres de l'àmbit que aquí considerem ordalenc. Mentrestant, al Garraf o a Collserola s'opta per un sol rètol que engloba tot el territori i s'ubica al centre de l'àmbit respectiu.

Curiosament, Pla situa la diferència entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova no en el Llobregat, com hom ha tendit a establir de forma preponderant, sinó en el canvi de litologia, que ell ubica dins del Garraf i que alguns altres autors, com dèiem, tendirien a fer coincidir amb la línia de demarcació Garraf/Ordal. Tanmateix, aquest criteri implicaria que l'àrea del coll de l'Ordal i tot el seu entorn, un sector clarament calcari i que és precisament l'àmbit que hom identifica de forma més clara amb el topònim serres de l'Ordal, quedés fora de les muntanyes de l'Ordal, cosa que ens sembla un contrasentit.

En tercer lloc, les delimitacions administratives o oficials amb el topònim que ens ocupa –cas de l'espai d'interès natural (EIN) Muntanyes de l'Ordal– inclouen molt poc territori i, per tant, no semblen ser excessivament útils a efectes nostres. Tanmateix, convé tenir present que l'EIN Muntanyes de l'Ordal engloba un sector força al sud de la riera de Cervelló, atribució que reforçaria el que afirmàvem al respecte de la manca d'encert de prendre aquest eix com a límit meridional de l'àmbit que ens ocupa.

Descartats aquests tres criteris, creiem que convé fer una tria operativa que els superi. La delimitació que a hores d'ara ens sembla més adequada parteix d'una obvietat relativament assentada avui per avui: l'àmbit del Garraf es reserva preferentment per a l'espai protegit pel parc gestionat per la Diputació de Barcelona. Així es decideix, per exemple, a la monografia de Panareda (1986) sobre el Garraf, i a multitud de mapes i treballs recents que han aparegut al voltant d'aquest parc. Per tant, per exclusió, l'Ordal seria l'espai no inclòs en el parc i que en queda al nord, és a dir, per sobre de la línia imaginària que uneix Avinyonet amb Gavà o, el que és el mateix, la carretera BV-2411 i, en bona part del seu recorregut, la riera de Begues. A partir de tots els dubtes i raonaments expressats fins aquí, vam emprar aquesta delimitació a Paül i Serrano (2005) i, curiosament, una obra que va aparèixer el mateix any sobre les muntanyes de l'Ordal optà per un criteri idèntic. Vegem el raonament que figura en aquesta altra monografia sobre l'àmbit que ens ocupa.

«[Q]uan anomeno Ordal vull dir totes les terres situades a la Serralada Litoral, en un triangle fictici entre el Llobregat, la depressió penedesenca i la carretera de Gavà a les Cabòries.» (Borrego, 2005: 7)

Alhora, estem d'acord amb allò que Borrego (2005) assenyala com a aspecte negatiu d'aquesta delimitació:

«Sóc conscient que algunes d'aquestes muntanyes i valls podrien tenir l'etiqueta de Garraf, com també altres denominacions. Geogràficament és possible, però o bé són fora del parc del Garraf o bé no hi ha (o no he sabut trobar) un nom que no sigui el de l'Ordal.» (Borrego, 2005: 7)

Dit això, podem resseguir amb precisió el límit que acabem de justificar a grans trets. Pel nord, les muntanyes de l'Ordal es defineixen pel traçat del riu Anoia, que discorre vers llevant fins a confluir amb el Llobregat, és a dir, per una incisió que ressegueix el contacte estructural entre la Depressió Prelitoral i la Serralada Litoral. A partir del congost de Martorell el límit de les muntanyes de l'Ordal es pot establir al samontà de la vall Baixa. Quan la vall Baixa s'obre vers el delta, el límit segueix pel piemont, ara vers el sud-oest. Tota aquesta delimitació de samontà se situa aproximadament a la cota dels cinquanta metres d'altura. La vorada del piemont abasta el turó del Calamot, també dit de Penyalar, als afores de Gavà, i enllaça amb el turó dels Caçagats.

D'allí el traçat s'estableix amb la visual perpendicular al roc de Migdia. La delimitació, en aquest sector, prossegueix per la línia de carena, des del roc de Migdia fins a la Desfeta. En aquest tram el Garraf resta a ponent. Des de la Desfeta el límit queda marcat per la riera de Begues, que s'atansa fins a Olesa de Bonesvalls. A l'altura d'Oleseta la riera de Begues és capturada cap al sud.

El contorn de les muntanyes de l'Ordal mena per la riera de Begues fins a just depassar el meandre que es dibuixa a la plana Ponça, on remunta pel carener fins a abastar l'interfluvi de la costa Garraposa; allí la delimitació fa de molt mal traçar. Segueix la cota més baixa del relleu, tot passant vora els masos de can Mitjans i la Gavarra. Aquest petit solc del relleu aviat dóna lloc al torrent de coll de Garró, que aigües avall pren el nom de torrent de Can Ràfols dels Caus. En arribar a Cantallops el límit salta el carener i mena cap a l'oest, pels topants de can Maçana, fins a arribar al torrent de Cantallops. En arribar al maset del Leó, la delimitació remunta el carener, fins a abastar la torre de la Guàrdia, entre vinyes de Sant Pau d'Ordal.

Des de la torre de la Guàrdia es ressegueix, en sentit nord-oest, una suau línia de carena

dissimulada per l'ondulació dels turons penedesencs. Aquest carener queda trencat pel traçat de l'autopista A-7 i pel traçat del ferrocarril de Barcelona a Sant Vicenç de Calders, i fineix en arribar a la riera de Lavernó, a l'altura del mas de la Riera i a la zona dita de la Timba, al costat de Sant Sadurní d'Anoia. D'ací el límit davalla amb les aigües de la riera, que desemboca a l'Anoia uns metres més avall, un xic abans de Torre-ramona.

Finalment, i per cloure aquest apartat, voldríem dir que la delimitació proposada, malgrat el seu caràcter compromès, ens sembla la més senzilla i més coherent des del punt de vista geogràfic. Convé posar en relleu que els límits s'han proposat des d'uns criteris globals, necessàriament no restrictius. D'aquesta manera, no ha d'estranyar que dins de l'àmbit de les muntanyes de l'Ordal hàgim inclòs un petit sector de les ondulacions del Penedès, algunes terrasses fluvials del Llobregat o l'Anoia, el castell d'Eramprunyà o l'ermita de Bruguers –com també una bona franja del rocam del Bundsandstein de la zona–, àdhuc petits sectors del parc del Garraf, espais, tots, que potser moltes persones no estarien d'acord d'incloure a les muntanyes de l'Ordal.

En total són vint-i-dos els municipis que participen totalment o parcialment d'aquest espai: Avinyonet del Penedès, Begues, Castellbisbal, Castellví de Rosanes, Cervelló, Corbera de Llobregat, Gavà, Gelida, Martorell, Olesa de Bonesvalls, Pallejà, la Palma de Cervelló, Sant Andreu de la Barca, Sant Boi de Llobregat, Sant Climent de Llobregat, Sant Sadurní d'Anoia, Sant Vicenç dels Horts, Santa Coloma de Cervelló, Subirats, Torrelles de Llobregat, Vallirana i Viladecans. Aquests municipis es reparteixen entre les comarques de l'Alt Penedès, el Baix Llobregat i el Vallès Occidental. En el seu conjunt sumen una població que el 2005 fregava els trenta-vuit mil habitants, per bé que distribuïts de manera molt heterogènia.

Els trets geogràfics rellevants

Des de qualsevol talaia de la zona, les muntanyes de l'Ordal apareixen com una gavella de serres i muntanyes tènuement articulades entorn del puig d'Agulles (653 m), el qual, si bé es troba situat en una posició relativament excèntrica, actua com a clau de volta de l'orografia del territori.

El relleu destaca per la seva contundència. En alguns indrets les serres apareixen desordenades, mentre que en altres casos estan clarament alineades i delimitades per valls de formes definides. La litologia varia molt i, a grans trets, s'hi poden distingir tres grans dominis: el calcari vers l'oest i el pissarrós vers l'est, separat per una franja de conglomerats vermellosos del Bundsandstein. Entre les serres s'encaixen torrents i rieres d'escàs cabal, curt recorregut i freqüent estiatge, cursos fluvials que són propis d'un clima mediterrani matisat. Sobre el muntanyam s'estén un tapís vegetal poc continu. Cap a l'oest dominen les formacions arbustives, sobretot màquies, mentre que cap a l'est l'arbrat pren protagonisme. El pi és l'espècie més abundant, encara que hi ha sectors amb predomini d'alzina, localment acompanyada de roures; en indrets frescals de ribera, apareix la vegetació ripària, més o menys consolidada segons el cas.

Sobre les serres s'estén un estol d'urbanitzacions discontínues en l'espai, que esquitxen el territori i que només en algunes ocasions apareixen contigües i ben suturades amb les trames urbanes més antigues. En aquest sentit, es pot dir que els conjunts residencials de baixa densitat caracteritzen el paisatge de les muntanyes de l'Ordal de forma determinant des de la segona meitat del segle XX. Els camps de conreu, en el passat preponderants, cada vegada són més escassos, malgrat que hom pot trobar de manera aïllada alguns retalls d'horts, camps d'ametllers i oliveres, o bé els conreus antany característics d'aquestes muntanyes: els cirerars i els presseguers de secà, els grans beneficiaris de l'abandó de vinyes esdevingut a final del XIX a causa de la fil·loxera (RAVENTÓS, 1968). Els camps de vinya també hi són presents, particularment a l'àmbit de la denominació d'origen Penedès.

En els transcurs dels segles les muntanyes de l'Ordal s'han transformat de manera continuada. Sens dubte, l'última expressió del canvi territorial permanent ha estat l'expansió urbanística dels darrers anys, indefectiblement associada a un conjunt d'infraestructures, equipaments i serveis. Tanmateix, en el passat hi van haver canvis tant o més espectaculars. Per exemple, per la minuciosa estadística del 1717 que sortosament s'ha conservat (vegeu GIRALT, 1950), sabem que l'ús agrícola del sòl predominant era el cereal; tanmateix, a final del segle XVIII comença l'expansió inusitada de la vinya,

una fase que no quedaria truncada de forma contundent fins a la fil·loxera, quan es produí un abandonament generalitzat de feixes, un increment notable de la massa forestal i una expansió dels conreus suara esmentats. Però el segle XVIII no implicà només canvis de naturalesa agrària sinó que també hi hagueren altra mena de transformacions en el paisatge. Vegem-ho en boca d'un contemporani:

«Villafranca es bastante grande, y bien situada con campiña muy parecida a las anteriores. Hasta Molins de Rey, que cuenta cinco ó seis horas, se está trabajando en el nuevo camino, en el qual hay varios trechos concluídos. La tierra es montuosa, y por consiguiente mas ardua, y costosa dicha obra. Hácia la mitad se ha hecho un doble puente para evitar la pesada baxada, y subida de un profundo barranco que creo llaman del Lledoner; y no se puede negar que parece uno de los edificios mas magníficos en su línea; pero habiéndose levantado algunas opiniones contra su solidez, y seguridad, no se ha concluido la obra.» (PONZ, 1972: 195-96)

Les obres del majestuós pont dels Lledoners ja havien començat quan Ponz hi passà i, per tant, tard o d'hora s'havia de produir la consolidació de l'eix del que acabaria essent l'N340, front a la carretera d'Avinyonet a Gavà, el camí històric més emprat tradicionalment per superar aquestes muntanyes.

Com insistíem més amunt, els darrers anys han estat caracteritzats per la proliferació de les urbanitzacions extensives. Han crescut de forma aleatòria i inconnexa, moltes vegades sense reconeixement municipal i sovint amb nombroses irregularitats jurídiques i administratives. Moltes urbanitzacions presenten problemes d'accessibilitat, de falta de serveis, de fonamentació de les edificacions o de riscos ambientals; fins i tot recentment s'han posat de manifest els problemes socials i econòmics que porten associats aquest tipus d'assentaments (MUÑOZ, 2002). Municipis com Corbera o Vallirana tenen al voltant de dos terços del seu terme municipal ocupat per urbanitzacions residencials de caràcter extensiu, que en ocasions arriben a ser més de trenta per municipi. Tanmateix, convé no perdre de vista que el model urbanístic de les urbanitzacions forma part de l'imaginari col·lectiu dels qui decideixen anar-hi a viure i que els darrers anys s'ha produït una tendència a la substitució de la segona residència per la primera, cosa que de retruc ha implicat un augment demogràfic molt significatiu a la major part dels municipis de les muntanyes de l'Ordal.

S'han proposat diferents actuacions amb la intenció de posar ordre a aquest seguit d'urbanitzacions dels darrers decennis, o si més no a limitar-ne l'expansió, però globalment es pot concloure que de moment no s'han pogut reconduir del tot les dinàmiques heretades del passat i que, per tant, es tendeix a perpetuar un model de creixement i desenvolupament obsolet. Sembla que a la dècada dels vuitanta la Generalitat de Catalunya tenia planejat d'establir un parc natural a les muntanyes de l'Ordal, aparentment per frenar l'expansió urbanística. A principi de la dècada del 1990 el Pla d'espais d'interès natural (PEIN) de la Generalitat de Catalunya va delimitar unes àrees inconnexes com a representació d'aquest àmbit –l'EIN Muntanyes de l'Ordal–, de manera que quedaven exclosos sectors sencers de gran valor naturalístic i urbanístic que el PEIN podria haver encabit. A més a més, les «illes EIN» protegides encara no gaudeixen d'una gestió adequada i el pla especial que en el seu moment es va encarregar i enllestir no s'ha posat ni a informació pública.

A mitjan dècada dels noranta, diferents moviments ecologistes i en defensa del territori van decidir promoure la salvaguarda del territori, encara que globalment podem dir que els seus èxits s'han limitat –per ara– a augmentar la sensibilitat de la població local envers el territori (a tall d'exemple, vegeu DEPANA, 1999, un informe tècnic que posteriorment fou convertit en article didàctic a l'abast del gran públic i reproduït sintèticament en forma de pamflets, fulletons, etc.). Del 2002 ençà assistim a una nova fase reivindicativa, amb l'aparició de «plataformes de plataformes» que han sabut cristal·litzar al capdavall en una estructura comuna: la Plataforma Serres Garraf-Ordal –malgrat la seva denominació, està centrada en les muntanyes de l'Ordal–, creada el març del 2005.

La proposta catalana de Xarxa Natura 2000 ha inclòs diferents sectors de les muntanyes de l'Ordal que depassen els ja emparats pel PEIN. És especialment interessant en tant que pretén superar el model actual d'«illes protegides aïllades» i, per tant, tendir cap a un model de gestió i ordenació més complex i flexible, adaptat a les necessitats reals de les muntanyes de l'Ordal. Ara bé, no es pot oblidar que els desafiaments existents són molts i que no només cal llegir el territori en termes ambientals, de mane-

ra que també convé tenir presents els valors productius i agraris, les demandes socials i d'habitatge del territori i una visió paisatgística, elements, tots ells, que un adequat seny ordenador hauria de saber conjugar.

Referències bibliogràfiques

Borrego, Juan Carlos (2005). *L'Ordal i la Depressió penedesenca. 20 rutes de senderisme i BTT.* Barcelona: Piolet.

Coromines, Joan (dir.) (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona: Curial.

Depana (1999). *Viabilitat de protecció d'un espai natural en l'àrea de l'anomenat Parc agroforestal Montbaig-Montpedrós*. Barcelona: Depana. (Document inèdit.)

Giralt, Emili (1950). «Evolució de l'agricultura al Penedès». *Actas y comunicaciones de la Iª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena.* Martorell: Igualada Bas. Pàg.166-176.

Llopis Lladó, Noel; Bescós, A.; Muntán, L. (1958). *Garraf*. Granollers: Alpina.

Muñoz, Francesc (2002). «Adossats: el nou paisatge residencial del Baix Llobregat». *Materials del Baix Llobregat*, núm. 8, pàg. 53-70.

Panareda, Josep Maria (1986). *Descobrim Garraf*. Barcelona: Diputació de Barcelona/ICE.

Paül, Valerià; Serrano, David (2005). *Muntanyes d'Ordal. El nom que no surt als mapes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Pérez, Pau (1991). *Ordal*. Granollers: Alpina.

Pla, Josep (1975). *Tres guies*. Barcelona: Destino. (Vol. XXX de l'*Obra Completa*.)

Ponz, Antonio (1972). *Viaje a España*. Madrid: Atlas. Vol. XIII.

Raventós, Josep (1968). *100 anys d'una petita comunitat parroquial, 1867-1967: Sant Esteve d'Ordal*. S.l.: s.n.

Rovira, Joan; Miralles, Ferran (1999). *Camins de transhumància al Penedès i al Garraf.* Vilafranca del Penedès: Associació d'Amics dels Camins Ramaders.